e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

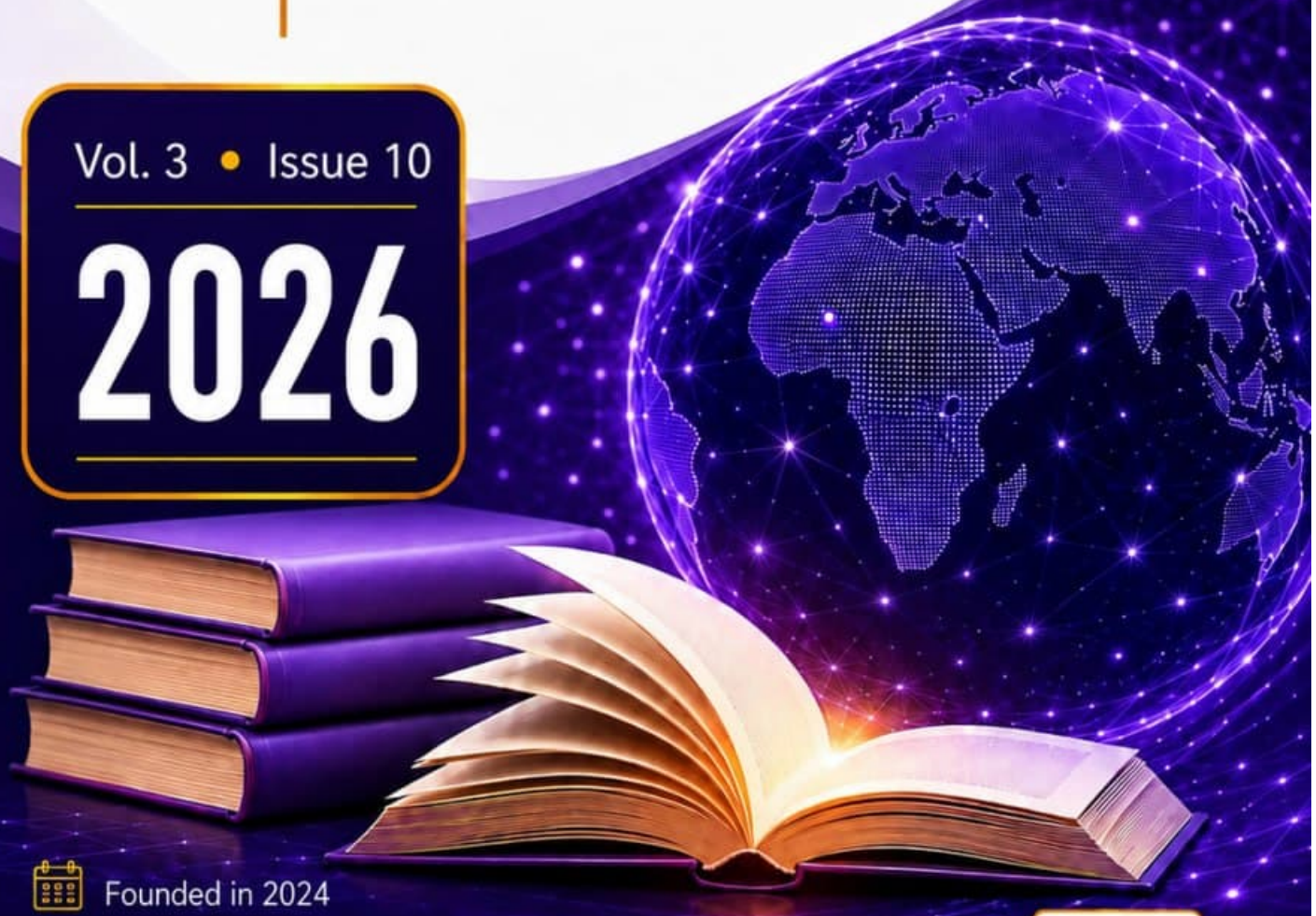
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar
Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies
ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/5q1vxz83

JALOLIDDIN RUMIYNING TASAVVUFIY-FALSAFIY QARAShLARIDA O‘ZLIKNI ANGLASh VA INSON KAMOLOTI

Abdushukurov Qo‘chqor Abdushukurovich
Guliston davlat universiteti, dotsent.
e-mail: abdushukurovq@mail.ru **ORCID**: https://orcid.org/0009-0003-8482-425X

Annotatsiya.
Maqolada Jaloliddin Rumiy ta’limotida o‘zlikni anglash va ma’naviy kamolotning o‘zaro aloqasi tarixiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. «Ichingdagi ichingdadir» va «Masnaviyi ma’naviy» asarlari asosida nafs, qalb, ma’rifat, ishq, fano va baqo tushunchalari talqin etiladi. O‘zlikni anglash davomli axloqiy-ma’naviy o‘zgarish jarayoni sifatida asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Jaloliddin Rumiy, o‘zlikni anglash, tasavvuf, inson kamoloti, nafs, qalb, ma’rifat, ishq.

САМОПОЗНАНИЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЧЕЛОВЕКА В СУФИЙСКО-ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДАХ ДЖАЛАЛАДДИНА РУМИ

Абдушукуров Кучкор Абдушукурович
Гулистанский государственный университет, доцент.

Аннотация.
В статье проводится историко-философский анализ взаимосвязи самопознания и духовного совершенствования в учении Джалаладдина Руми. На основе произведений «Фихи ма фихи» («В нём то, что в нём») и «Маснави-йи маънави» («Духовные двустишия») рассматриваются понятия нафса, сердца, духовного познания (ма‘рифат), любви (ишк), фана и бака. Самопознание обосновывается как непрерывный процесс нравственного и духовного преобразования личности.

Ключевые слова: Джалаладдин Руми, самопознание, суфизм, духовное совершенствование человека, нафс, сердце, духовное познание, любовь.

SELF-KNOWLEDGE AND HUMAN PERFECTION IN JALAL AL-DIN RUMI’S SUFI-PHILOSOPHICAL VIEWS

Abdushukurov Qo‘chqor Abdushukurovich
Gulistan State University, Associate Professor.

Abstract.
The article provides a historical and philosophical analysis of the relationship between self-knowledge and spiritual perfection in the teachings of Jalaluddin Rumi. Drawing on Fihi Ma Fihi (In It What Is in It) and Masnavi-ye Ma'navi (Spiritual Couplets), it examines the concepts of nafs, heart, spiritual knowledge (ma'rifa), love (ishq), fana, and baqa. Self-knowledge is substantiated as a continuous process of moral and spiritual transformation.

Keywords: Jalaluddin Rumi, self-knowledge, Sufism, human perfection, nafs, heart, spiritual knowledge, love.

Kirish. Sharq falsafiy tafakkuri tarixida insonning o‘zini anglashi masalasi uning borliqdagi o‘rni, ma’naviy imkoniyatlari va hayotining mazmunini tushuntirish bilan uzviy bog‘liq holda rivojlangan. Ayniqsa, tasavvuf ta’limotida o‘zlikni anglash insonning tashqi xususiyatlarini bilish yoki shaxsiy qobiliyatlarini baholashdan kengroq mazmun kasb etadi. U insonning ichki dunyosini anglashi, nafs ta’sirini tanishi, ma’naviy cheklanishlarini bartaraf etishga intilishi va Haq bilan munosabatini chuqurlashtirishi orqali namoyon bo‘ladi. Bu jihatdan o‘zlikni anglash tasavvufiy tafakkurning bilishga oid masalasi bo‘lishi bilan birga, insonning ma’naviy takomillashuvini belgilaydigan muhim jarayon hamdir.

Jaloliddin Rumiy (1207–1273) mazkur muammoni insonning ichki ziddiyatlari, ruhiy izlanishlari va ma’naviy yuksalish imkoniyatlari bilan bog‘liq holda talqin etadi. Uning «Ichingdagi ichingdadir» va «Masnaviyi ma’naviy» asarlarida o‘zlikni anglash haqidagi qarashlar muayyan nazariy qoidalar shaklidagina emas, balki hikoyatlar, tamsillar, ramziy obrazlar va falsafiy mulohazalar orqali ham ifodalangan [1; 2; 5; 6]. Mazkur xususiyat mutafakkir ta’limotini o‘rganishda badiiy ifoda bilan falsafiy mazmun o‘rtasidagi munosabatni hisobga olishni talab qiladi. Rumiyning ramziy tasvirlarini faqat adabiy bezak sifatida baholash ularning insonning ichki dunyosi va ma’naviy tajribasini tushuntirishdagi ahamiyatini yetarlicha ochib bermaydi.

Rumiyning o‘zlikni anglash haqidagi qarashlarini o‘rganishda uning asarlarining janriy xususiyatlarini hisobga olish zarur. «Ichingdagi ichingdadir» mutafakkirning suhbat va majlislarida bildirilgan fikrlar asosida shakllangan nasriy to‘plam bo‘lsa, «Masnaviyi ma’naviy» tasavvufiy g‘oyalarni hikoyat, tamsil va she’riy mushohadalar vositasida ifodalaydi [1; 2; 4]. Shu sababli mazkur asarlardan zamonaviy falsafiy tizimlarga xos qat’iy kategoriyalar va izchil nazariy bo‘limlarni izlashdan ko‘ra, ulardagi o‘zaro bog‘liq g‘oyalarni tarixiy-falsafiy tahlil asosida ochib berish maqsadga muvofiq.

ISSN 3060-5059 (Online)

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tadqiqotning asosiy manbalari Rumiyning «Ichingdagi ichingdadir» va «Masnaviyi ma'naviy» asarlari, shuningdek, W. C. Chittick va J. Mojaddedi tadqiqotlaridir [1; 2; 3; 4]. Tahlilda tarixiy-falsafiy, matniy va qiyosiy-talqiniy yondashuvlar qo'llanildi. Ramziy hikoyatlar o'z davrining tasavvufiy kontekstida o'rganilib, zamonaviy psixologik tushunchalar bilan bevosita aynanlashtirilmadi. Matnni tuzish va tahrirlashda sun'iy intellekt vositasidan foydalanildi; manbalar, talqinlar va yakuniy mazmun uchun mas'uliyat muallif zimmasida.

MUHOKAMA

Tasavvuf falsafasida insonning o'zini anglashi uning ruhiy tabiati, nafsi, qalbi va ma'naviy intilishlarini o'rganish bilan bog'liq. Bunda o'zlikni anglash insonning o'zi haqida ma'lumotga ega bo'lishi yoki shaxsiy xususiyatlarini tavsiflashi bilan cheklanmaydi. U insonning qanday maqsadlarga intilayotgani, qaysi qadriyatlarga tayanayotgani va o'z hayotini qanday ma'naviy asoslarda tashkil etayotganini anglashi bilan ham belgilanadi. Shu sababli mazkur jarayon bilish va axloqiy o'zgarishning o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.

Rumiyning o'zlikni anglash haqidagi qarashlarini tahlil qilishda insonning mavjud holati bilan uning ma'naviy imkoniyatlari o'rtasidagi farq muhim ahamiyat kasb etadi. Inson o'zining tashqi qiyofasi, ijtimoiy mavqeyi, moddiy imkoniyatlari va kundalik ehtiyojlarini yaxshi bilishi mumkin. Biroq bu holat uning ichki dunyosi, ma'naviy intilishlari va hayotining mazmunini to'liq anglaganini bildirmaydi. Shu nuqtayi nazardan, o'zlikni anglash tashqi xususiyatlarning oddiy tavsifidan botiniy mazmunni tushunishga o'tishni anglatadi.

Mutafakkir insonning ichki imkoniyatlariga e'tibor qaratar ekan, uning ma'naviy dunyosi tashqi ko'rinishidan ancha murakkab ekanligini ta'kidlaydi. «Ichingdagi ichingdadir» asarida insonning buyuk mo'jiza ekanligi, uning ichida keng ma'naviy imkoniyatlar mavjudligi haqida fikr yuritiladi [1, 51-b.]. Ushbu mulohazaning falsafiy ahamiyati insonning o'zini anglash imkoniyati bilan mazkur imkoniyatning ro'yobga chiqishi o'rtasidagi munosabatni ochib berishidadir.

Insonning ichki dunyosi muayyan ma'naviy mazmunga ega bo'lishi uning shu mazmunni to'liq anglaganini bildirmaydi. Aksincha, o'zlikni anglash ana shu imkoniyatlarni kashf etish, ularga to'sqinlik qilayotgan omillarni tanish va ma'naviy jihatdan o'zgarishga intilishni taqozo etadi.

Mazkur munosabat g'ofillik tushunchasi orqali yanada chuqurroq ochiladi. Tasavvufiy tafakkurda g'ofillik insonning faqat muayyan ma'lumotlardan bexabarligini emas, balki o'zining ma'naviy holati, hayotining asl maqsadi va Haqqa munosabatiga yetarlicha e'tibor qaratmasligini ham anglatadi. Bunday holatda inson tashqi faoliyat bilan band bo'lishi, muayyan bilim va tajribaga ega bo'lishi mumkin, ammo o'zining botiniy holatini tanishga intilmasligi ehtimoldan xoli emas. Demak, g'ofillikni oddiy bilimsizlik bilan aynanlashtirish to'g'ri bo'lmaydi.

Rumiy ta'limotida insonning o'z mohiyatidan bexabarligi tashqi dunyoga ortiqcha bog'lanish, moddiy manfaatlarni mutlaqlashtirish va ichki ma'naviy ehtiyojlarga yetarlicha e'tibor bermaslik bilan bog'liq holda tushuntiriladi. Biroq tashqi dunyoga munosabatning mavjudligi o'z-o'zidan g'ofillikni anglatmaydi. Muammo insonning moddiy hayotda ishtirok etishida emas, balki uning butun mavjudligini shu doira bilan cheklab qo'yishidadir. Shu jihatdan g'ofillik insonning tashqi faoliyati bilan ichki ma'naviy ehtiyojlari o'rtasidagi nomutanosiblik sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

O'zlikni anglashning dastlabki sharti insonning mazkur nomutanosiblikni sezishi va o'z holatiga tanqidiy munosabatda bo'lishidir. Kishi o'zining istaklari, maqsadlari va xatti-harakatlarini odatiy hol sifatida qabul qilar ekan, ularning ma'naviy mazmuni haqida chuqur fikr yuritmasligi mumkin. O'zlikni anglash esa insonning o'z faoliyatiga savol bilan murojaat qilishidan, uning ichki sabablarini izlashidan va hayotiy maqsadlarini qayta baholashidan boshlanadi. Bunda o'zini anglash oddiy kuzatish emas, balki o'z holatini ma'naviy mezonlar asosida tahlil qilish jarayonidir.

Rumiyning o'zlikni anglash haqidagi qarashlarida nafs tushunchasi markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Tasavvufiy istiloh sifatida nafs insonning tabiiy ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin, ammo u faqat jismoniy ehtiyojlarning yig'indisini anglatmaydi. Nafsning ma'naviy-axloqiy talqinida xudbinlik, manmanlik, hirs, shuhratparastlik va shaxsiy manfaatlarni mutlaqlashtirish kabi xususiyatlar muhim ahamiyatga ega. Shu bois nafsni tanish insonning o'z xohishlarini qayd etishidan ko'ra murakkabroq jarayon bo'lib, ularning axloqiy mazmuni va hayotdagi ta'sirini anglashni talab qiladi.

Nafsni anglash bilan uni tarbiyalash o'rtasida uzviy munosabat mavjud. Inson muayyan istakning o'z faoliyatiga ta'sirini anglagan taqdirdagina unga nisbatan ongli munosabatda bo'lishi mumkin. Biroq istakni tanish uning ta'siridan darhol xalos bo'lishni bildirmaydi. Ma'naviy takomillashuv insonning o'zini kuzatishi, xatti-harakatlarini baholashi, xatolarini tan olishi va ularni tuzatishga intilishi orqali amalga oshadi. Shu ma'noda o'zlikni anglash va nafsni tarbiyalash bir-birini to'ldiruvchi jarayonlardir.

Rumiy nafsning inson hayotiga ta'sirini tushuntirishda ramziy hikoyatlardan foydalanadi. «Ichingdagi ichingdadir» asarida keltirilgan bir hikoyatda inson boshiga tushadigan musibatlarning sababini uning nafsi bilan bog'lab tushuntirish va nafsni tarbiyalash zarurligi ta'kidlanadi [1, 128-b.]. Hikoyatning falsafiy mazmuni insonning o'z xatti-harakatlari uchun mas'uliyatni faqat tashqi sharoitga yuklamasdan, ularning ichki sabablarini ham anglashi lozimligi bilan bog'liq. Bu yerda nafsni inson hayotidagi barcha muammolarning yagona sababi sifatida emas, balki axloqiy faoliyatga ta'sir ko'rsatuvchi muhim ichki omil sifatida tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Nafsni tanish o'zlikni anglashning muhim sharti bo'lsa-da, uning butun mazmunini qamrab olmaydi. Inson faqat salbiy intilishlarini aniqlash bilan cheklansa, o'zining ma'naviy imkoniyatlarini to'liq anglay olmaydi. Shu sababli o'zlikni anglash insonning ichki ziddiyatlarini tanish bilan birga, uning ma'naviy yuksalish imkoniyatlarini kashf etishni ham o'z ichiga oladi. Bunday yondashuv nafsni tarbiyalashni faqat taqiq va cheklovlar tizimi sifatida emas, balki insonning ma'naviy hayotini qayta tashkil etish jarayoni sifatida tushuntirish imkonini beradi.

Rumiy ta'limotida nafsni yengish insonning haqiqiy o'zligini yo'qotishi emas, balki uning ma'naviy imkoniyatlarini cheklab qo'yadigan xudbinlikdan xalos bo'lishga intilish sifatida talqin qilinishi mumkin. Bu farq muhimdir. Agar nafsni

tarbiyalash insonning barcha xohishlari, irodasi va shaxsiy mas'uliyatini yo'qotish deb tushunilsa, o'zlikni anglashning ma'naviy mazmuni buziladi. Aslida esa masala insonning istaklarini ma'naviy qadriyatlar bilan muvofiqlashtirishi va o'z faoliyatini ongli ravishda boshqarishidadir.

Mazkur masala Rumiy ta'limotida cheklangan «men» va haqiqiy ma'naviy o'zlik o'rtasidagi munosabatni tushuntirishga olib keladi. Inson o'zini faqat shaxsiy manfaatlari, moddiy imkoniyatlari va tashqi mavqeyi orqali anglaganda, uning o'zligi haqidagi tasavvuri cheklangan bo'lib qoladi. Ma'naviy yuksalish esa ushbu cheklanishni anglash va o'z hayotini kengroq ma'naviy maqsadlar bilan bog'lashni talab etadi. Rumiyning nafsni yengishga oid qarashlari zamonaviy tadqiqotlarda ham uning tasavvufiy ta'limotidagi asosiy masalalardan biri sifatida baholanadi [3, 173–193-b.].

Rumiyning tasavvufiy-falsafiy qarashlarida qalb tushunchasi o'zlikni anglashning yana bir muhim asosidir. Tasavvufiy tafakkurda qalb faqat hissiy kechinmalar manbai sifatida emas, balki insonning ma'naviy idroki, niyati va Haqqa munosabati bilan bog'liq markaz sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan qalbni faqat psixologik hissiyotlar yig'indisi bilan aynanlashtirish uning tasavvufiy mazmunini toraytiradi. Qalb insonning ma'naviy holati, haqiqatga intilishi va axloqiy tanlovlarini tushuntirishda muhim falsafiy kategoriya vazifasini bajaradi.

Qalb poklanishi haqidagi qarashlar insonning o'zini anglashi bilan uzviy bog'liq. Insonning ichki dunyosidagi manmanlik, hasad, kibr va hirs kabi xususiyatlar uning voqelikka munosabatiga ta'sir ko'rsatadi. Bunday holatda inson tashqi dunyoni faqat uning o'ziga xos xususiyatlari asosida emas, balki shaxsiy istaklari va manfaatlari ta'sirida ham baholashi mumkin. Qalb poklanishi shu ma'noda insonning ma'naviy idrokiga to'sqinlik qiluvchi omillarni kamaytirish va voqelikka nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantirish bilan bog'liqdir.

Rumiy insonning ichki holati bilan uning idroki o'rtasidagi munosabatni obrazli tarzda tushuntiradi. «Ichingdagi ichingdadir» asarida ichki holatning buzilishi natijasida inson narsalarni noto'g'ri baholashi mumkinligi haqida fikr yuritiladi [1, 51-b.]. Bu mulohazaning ahamiyati insonning haqiqatni anglash jarayoni uning ma'naviy holatidan butunlay ajralmaganini ko'rsatishidadir. Bunda gap zamonaviy psixologik nazariya haqida emas, balki ma'naviy idrokning tasavvufiy-falsafiy talqini haqida bormoqda.

Qalb poklanishini insonning tashqi dunyodan to'liq ajralishi sifatida tushunish ham asosli emas. Insonning ma'naviy yetukligi uning odamlar bilan munosabati, adolat va halollikka intilishi, o'z vazifalariga mas'uliyatli yondashishi orqali namoyon bo'ladi. Shu sababli qalb poklanishining amaliy mazmuni insonning axloqiy faoliyatidan ajralmasdir. Agar inson o'zining ma'naviy yuksalishi haqida fikr yuritsa-yu, ammo amaliy hayotda boshqalarga nisbatan adolatsiz munosabatda bo'lsa, ichki kamolot haqidagi da'vo bilan tashqi faoliyat o'rtasida ziddiyat yuzaga keladi.

O'zlikni anglash jarayonida ma'rifat tushunchasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tasavvufiy tafakkurda ma'rifat insonning muayyan ma'lumotlarni egallashi yoki nazariy bilimlarini ko'paytirishi bilan cheklanmaydi. U haqiqatni ma'naviy idrok etish, insonning o'z ichki dunyosiga munosabatini o'zgartirish va Haqqa yaqinlashishga intilish bilan bog'liq. Shu jihatdan ma'rifat bilishning alohida tasavvufiy mazmunga ega shakli sifatida namoyon bo'ladi.

Ilm va ma'rifatni bir-biriga mutlaq qarama-qarshi qo'yish to'g'ri emas. Ilm insonning tafakkurini rivojlantirishga xizmat qilsa, ma'rifat uning ma'naviy hayotida haqiqatning qanday mazmun kasb etishi bilan bog'liq. Bunda ma'rifat ilmni inkor etmaydi, balki bilishning ma'naviy ahamiyatini kengaytiruvchi tushuncha sifatida talqin qilinishi mumkin.

Rumiyning so'z va haqiqat o'rtasidagi munosabat haqidagi mulohazalari mazkur farqni anglashda muhim ahamiyatga ega. Mutafakkir so'zni haqiqatning soyasi va parchasi sifatida tavsiflaydi [1, 14-b.]. Bu fikr haqiqat haqidagi ifoda bilan haqiqatning o'zi o'rtasida to'liq aynanlik mavjud emasligini ko'rsatadi.

Mazkur yondashuv o'zlikni anglash jarayoniga nisbatan ham muhimdir. Inson o'zi haqida muayyan tasavvurga ega bo'lishi mumkin, ammo bu tasavvur uning ichki dunyosi va ma'naviy holatini to'liq qamrab olmasligi ehtimoldan xoli emas. O'zini ma'lum fazilatlarga ega deb hisoblash bilan mazkur fazilatlarni amalda namoyon etish o'rtasida farq mavjud. Shu sababli o'zlikni anglash insonning o'zi haqidagi tasavvurlarini muntazam qayta ko'rib chiqishi va ularni axloqiy faoliyati bilan solishtirishi orqali chuqurlashadi.

Rumiy ta'limotida ma'rifat bilan ishq o'rtasidagi munosabat o'zlikni anglashning muhim xususiyatlaridan biridir. Ishq tasavvufiy tafakkurda faqat insonning hissiy kechinmasi yoki shaxsiy muhabbati bilan cheklanmaydi. U insonning Haqqa intilishi, ma'naviy yaqinlikni izlashi va o'zining cheklangan manfaatlari doirasidan chiqishga harakat qilishi bilan bog'liq keng mazmunga ega. Shu jihatdan ilohiy ishqni oddiy hissiy muhabbat bilan to'liq aynanlashtirish mumkin emas.

Rumiyning «Masnaviyi ma'naviy» asarida ishq insonning ma'naviy o'zgarishi bilan bog'liq muhim tushunchalardan biri sifatida namoyon bo'ladi [2; 5; 6]. Mutafakkir ishqning inson ruhiyatiga ta'sirini turli hikoyat va ramziy tasvirlar orqali ochib beradi. Bunda ishq insonni o'zining odatiy holati bilan qanoatlanmaslikka, ma'naviy yaqinlikni izlashga va ichki cheklanishlarini yengishga undaydigan kuch sifatida talqin qilinadi. Ishqning o'zlikni anglash bilan bog'liqligi zamonaviy tadqiqotlarda ham alohida tahlil qilingan [3, 194–231-b.].

Ishqning o'zlikni anglashdagi ahamiyati insonning o'zini mutlaq markaz sifatida qabul qilishdan voz kechishi bilan bog'liq. Xudbinlik holatida inson tashqi dunyoni asosan o'z manfaatlari nuqtayi nazaridan baholaydi. Ishq esa tasavvufiy talqinda insonni o'zidan tashqaridagi oliy ma'naviy maqsadga yo'naltiradi. Bunday yo'nalish insonning qadriyatlar tizimiga ta'sir ko'rsatib, uning o'zini va boshqalarni anglash doirasini kengaytiradi.

Biroq ishqni aql va ma'rifatga mutlaqo zid tushuncha sifatida baholash ham biryoqlama bo'lar edi. Tasavvufiy tajribada ishqning alohida ahamiyatga ega bo'lishi aqliy faoliyatning butunlay inkor etilishini anglatmaydi. Insonning ma'naviy hayotida bilish, intilish va axloqiy tanlov o'zaro bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shu jihatdan ishq insonning ma'naviy maqsadga yo'nalishini kuchaytiruvchi omil bo'lsa, ma'rifat ushbu intilishning idrok bilan bog'liq jihatini ifodalaydi.

O'zlikni anglashning tasavvufiy mazmunini tushuntirishda «Masnaviyi ma'naviy»ning boshlanishidagi nay timsoli

alohida ahamiyatga ega. Asarning birinchi kitobidagi dastlabki baytlarda nay o‘z aslidan ayrilganini, ayriliq dardini va yana o‘z manbaiga qaytish istagini ifodalaydi [2, I kitob, 1–18-baytlar]. Ushbu timsolda ayriliq faqat tashqi judolik emas, balki insonning ma’naviy manbaga intilishi, o‘z holatini anglashi va birlikni izlashi bilan bog‘liq ramziy mazmun kasb etadi.

Nay timsolining falsafiy ahamiyati insonning o‘z holatini anglashi ko‘pincha muayyan yetishmovchilik yoki ichki ziddiyatni his etish bilan boshlanishini ko‘rsatishidadir. Inson o‘zini to‘liq qanoatlantirmaydigan holatni anglagandagina undan chiqish yo‘llarini izlay boshlaydi. Shu ma’noda ayriliq tasviri o‘zlikni anglashning muhim sharti bo‘lgan ma’naviy ehtiyojni ifodalaydi. Biroq mazkur talqinni oddiy psixologik qoniqmaslik bilan cheklash to‘g‘ri emas. Rumiyning ramziy tizimida ayriliq va vasl tushunchalari ilohiy birlikka intilish bilan bog‘liq tasavvufiy mazmunga ega [3, 232–247-b.].

Nayning ovozi ham ushbu ramziy tizimda muhim ahamiyat kasb etadi. U ayriliqni anglash va aslga intilishning ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jihatdan nay timsoli o‘zlikni anglash faqat fikriy jarayon emas, balki insonning butun ma’naviy mavjudligiga ta’sir ko‘rsatadigan tajriba ekanligini ko‘rsatadi. Inson o‘zining mavjud holati bilan intilayotgan ma’naviy maqsadi o‘rtasidagi farqni anglar ekan, uning hayotiy yo‘nalishi ham o‘zgarishi mumkin.

Mazkur timsolda yana bir muhim masala mavjud. Nayning sirini har bir tinglovchi o‘z tushunchasi va holatiga muvofiq talqin qiladi, biroq uning ichki mazmunini hamma ham anglay olmaydi [2, I kitob, 5–8-baytlar]. Bu holat insonning o‘zini va boshqalarni anglashida tashqi ifoda bilan ichki ma’no o‘rtasida farq mavjudligini ko‘rsatadi. Binobarin, o‘zlikni anglash tashqi belgilarga asoslangan tasavvurlardan chuqurroq ma’naviy idrokka o‘tishni taqozo etadi.

Rumiyning ramziy tafakkurida ko‘zgu timsoli ham o‘zlikni anglash masalasini tushuntirishda muhim o‘rin tutadi. Tasavvufiy adabiyotda ko‘zgu ko‘pincha qalbning ma’naviy idrok imkoniyati bilan bog‘liq holda qo‘llaniladi. Ko‘zguning ravshanligi va xiralashishi insonning botiniy holatiga qiyoslanadi. Bunday timsol orqali qalbning poklanishi bilan haqiqatni anglash o‘rtasidagi munosabat ifodalanadi. Biroq bu ramzni bevosita empirik bilish nazariyasi sifatida talqin qilishdan saqlanish lozim. Uning asosiy vazifasi ma’naviy idrok va axloqiy poklanish o‘rtasidagi aloqani obrazli shaklda ochib berishdir.

Rumiyning o‘zlikni anglash haqidagi qarashlarida insonning ichki niyati bilan tashqi xatti-harakatlari o‘rtasidagi munosabat alohida ahamiyatga ega. Bu masala «Masnaviyi ma’naviy»ning ikkinchi kitobidagi Muso va cho‘pon haqidagi hikoyatda ta’sirchan ifodalangan [2, II kitob, 1720–1800-baytlar; 5]. Hikoyatda cho‘ponning Xudoga murojaati tashqi ifoda jihatidan odatiy diniy tasavvurlarga muvofiq kelmaydi. Muso uning so‘zlarini tanqid qiladi. Biroq hikoyatning keyingi rivojida insonning botiniy holati va samimiy niyati tashqi ifoda shaklidan muhimroq ekanligi ochib beriladi.

Mazkur hikoyat o‘zlikni anglashning muhim axloqiy jihatini ko‘rsatadi. Inson nafaqat o‘zining ichki holatini tanishi, balki boshqalarning ma’naviy tajribasini baholashda ham ehtiyotkor bo‘lishi lozim. Zero, tashqi ko‘rinish va ifoda shakliga asoslangan qat’iy hukm boshqa insonning ichki kechinmalari va niyatini to‘liq aks ettirmasligi mumkin. Shu ma’noda Rumiyning mazkur hikoyati o‘zlikni anglashni boshqalarni anglash, bag‘rikenglik va axloqiy mas’uliyat bilan bog‘laydi.

Hikoyatdagi falsafiy g‘oyani barcha diniy va axloqiy me’yorlarning inkor etilishi sifatida talqin qilish asosli emas. Uning markazida tashqi shakl bilan ichki ma’naviy mazmun o‘rtasidagi munosabat turadi. Rumiy insonning ma’naviy holatini baholashda niyat, samimiyat va botiniy intilishni e’tibordan chetda qoldirmaslik zarurligini ko‘rsatadi. Bu esa o‘zlikni anglash faqat shaxsiy mushohada emas, balki insonlararo munosabatlarda ham namoyon bo‘ladigan axloqiy jarayon ekanligini asoslaydi.

Rumiyning inson mohiyati haqidagi qarashlarida tashqi shakl bilan ichki ma’no o‘rtasidagi farq ham o‘zlikni anglash muammosiga bevosita daxldordir. «Masnaviyi ma’naviy»ning uchinchi kitobida insonning tashqi qiyofasi va botiniy mazmuni chodir bilan uning ichidagi kishi, kema bilan uni boshqaruvchi shaxs munosabati orqali qiyosiy tushuntiriladi [2, III kitob, 529–530-baytlar; 6]. Ushbu timsol insonning tashqi mavjudligi uning ma’naviy mohiyatini to‘liq ifodalamasligini ko‘rsatadi.

Mazkur qarash o‘zlikni anglashni faqat tashqi xususiyatlarni bilish bilan cheklash mumkin emasligini yanada asoslaydi. Insonning jismoniy mavjudligi, ijtimoiy maqomi va tashqi faoliyati uning hayotida muhim o‘rin tutadi. Biroq uning ma’naviy yo‘nalishi, niyati va qadriyatlarini anglamasdan turib, shaxsning botiniy mazmuni haqida to‘liq xulosaga kelish qiyin. Rumiyning ramziy talqinida tashqi shakl inkor etilmaydi, balki uning ichki ma’noga nisbatan o‘rni aniqlashtiriladi. Shu jihatdan o‘zlikni anglash insonning tashqi va ichki mavjudligini bir-biriga mutlaq qarama-qarshi qo‘yish emas, balki ular o‘rtasidagi munosabatni chuqur tushunish jarayonidir. Insonning ma’naviy kamoloti ham uning ichki maqsadlari bilan amaliy faoliyati o‘rtasidagi muvofiqlik orqali namoyon bo‘ladi.

O‘zlikni anglash jarayonining yana bir muhim xususiyati insonning o‘zini boshqalar bilan munosabatda anglashidir. Insonning ichki dunyosi uning faqat yolg‘iz holatdagi mushohadalarida emas, balki atrofidagilarga munosabatida ham namoyon bo‘ladi. Boshqalarning qadr-qimmatini tan olish, ularga nisbatan adolatli bo‘lish va o‘z xatti-harakatlarining oqibatlarini hisobga olish insonning ma’naviy yetukligi bilan bog‘liq. Shu sababli o‘zlikni anglashni ijtimoiy munosabatlardan to‘liq ajratilgan jarayon sifatida tushuntirish maqsadga muvofiq emas.

Rumiyning insonlar o‘rtasidagi ma’naviy yaqinlik haqidagi qarashlari mazkur masalani yanada chuqurlashtiradi. Mutafakkir so‘z va haqiqat munosabatini tushuntirar ekan, insonlarni birlashtiruvchi omil faqat tashqi ifoda emas, balki ichki ma’naviy mushtaraklik bilan ham bog‘liqligini ta’kidlaydi [1, 14-b.]. Bu qarashdan kelib chiqib, o‘zlikni anglash insonning boshqalardan mutlaq ajralishi emas, balki ular bilan munosabatining ma’naviy mazmunini chuqurlashtirishi mumkin, degan xulosaga kelish mumkin.

Tasavvufiy-falsafiy tafakkurda fano va baqo tushunchalari insonning ma’naviy o‘zgarishini ifodalovchi muhim kategoriyalardan hisoblanadi. Fano odatda nafsga bog‘liq xudbinlik va shaxsiy da’volardan voz kechish, Haq oldida o‘zining cheklanganligini anglash bilan bog‘liq holda tushuntiriladi. Baqo esa ushbu ma’naviy o‘zgarishdan keyingi barqaror holatni ifodalovchi tasavvufiy tushuncha sifatida talqin etiladi. Biroq mazkur kategoriyalarni barcha tasavvufiy

maktablar va mutafakkirlar ta'limotida mutlaqo bir xil mazmunga ega deb hisoblash mumkin emas.

Rumiyning o'zlikni anglash haqidagi qarashlarini fano va baqo tushunchalari orqali tahlil qilishda insonning xudbinlikdan xalos bo'lishga intilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Inson o'zini barcha narsaning markazi sifatida qabul qilar ekan, uning haqiqatga munosabati shaxsiy manfaatlari bilan cheklanishi mumkin. Ma'naviy yuksalish esa mazkur cheklanishni anglash va undan chiqishga intilishni taqozo etadi. Shu jihatdan fano tushunchasi o'zlikni anglashning paradoksal xususiyatini ochib beradi: inson o'zining cheklangan «men»iga tanqidiy munosabatda bo'lish orqali ma'naviy mohiyatini chuqurroq anglash imkoniyatiga ega bo'ladi [3, 173–193-b.].

Bu yerda fano tushunchasini insonning jismoniy yo'qolishi, ongsiz holatga o'tishi yoki shaxsiy mas'uliyatini butunlay yo'qotishi sifatida talqin qilish noto'g'ri. U tasavvufiy tajribaning o'ziga xos ma'naviy mazmunini ifodalaydi. Shuningdek, baqoni ham oddiy psixologik xotirjamlik yoki ijtimoiy barqarorlik bilan aynanlashtirish mumkin emas. Mazkur tushunchalarning falsafiy ahamiyati insonning Haqqa munosabati va ma'naviy o'zgarishini tushuntirish bilan bog'liq.

O'zlikni anglashning kamolot bilan bog'liqligi insonning ma'naviy tajribasi uning amaliy hayotiga qanday ta'sir ko'rsatishi orqali ochiladi. Agar inson o'zining nafsi, axloqiy cheklanishlari va ma'naviy imkoniyatlarini anglasa-yu, ammo bu anglash uning xatti-harakatlarida hech qanday o'zgarishga olib kelmasa, o'zlikni anglashning amaliy mazmuni cheklangan bo'lib qoladi. Shu sababli ma'naviy idrok bilan axloqiy faoliyat o'rtasidagi munosabat inson kamolotining muhim mezonlaridan biridir.

Rumiyning inson kamoloti haqidagi qarashlarida axloqiy mas'uliyatni ma'naviy yuksalishdan ajratib bo'lmaydi. O'zlikni anglash insonning faqat o'z ruhiy holatiga e'tibor qaratishini emas, balki o'z faoliyatining boshqalarga ta'sirini ham anglashini taqozo etadi. Bunday yondashuvda ma'naviy kamolot shaxsiy tajriba bilan cheklanmay, insonning ijtimoiy munosabatlarida ham namoyon bo'ladi.

Mazkur munosabatni tushuntirishda niyat va amal birligi muhim ahamiyat kasb etadi. Inson o'zining ma'naviy maqsadlarini e'tirof etishi mumkin, biroq ularning haqiqiy mazmuni uning amaliy faoliyatida namoyon bo'ladi. Shu sababli o'zlikni anglashning natijasi faqat ichki ishonch yoki hissiy kechinmalar bilan baholanmaydi. U insonning adolatga, halollikka, mas'uliyatga va boshqalarning qadr-qimmatiga munosabatida ham ifodalanishi lozim.

O'zlikni anglash va inson kamoloti o'rtasidagi munosabatni tahlil qilish mazkur jarayonning muayyan bosqichlarini shartli ravishda ajratish imkonini beradi. Dastlab inson o'zining mavjud ma'naviy holati va ichki cheklanishlarini anglaydi. Keyin u nafs ta'sirini tanish, qalbini poklash va ma'naviy maqsadlarini qayta baholashga intiladi. Ma'rifat va ishq mazkur intilishning bilish hamda ruhiy-irodaviy jihatlarini chuqurlashtiradi. Natijada insonning o'zini va boshqalarni anglashi, axloqiy qarorlari hamda hayotga munosabatida muayyan o'zgarishlar yuz beradi.

Biroq ushbu ketma-ketlikni Rumiy tomonidan qat'iy belgilangan universal bosqichlar tizimi sifatida baholash mumkin emas. Bu tadqiqotda o'zlikni anglash jarayonining asosiy tarkibiy jihatlarini tushuntirish uchun qo'llanilgan tahliliy modeldir. Mutafakkirning asarlarida insonning ma'naviy holatlari ko'pincha bir-biri bilan bog'liq, o'zaro ta'sir qiluvchi va turli ramziy shakllarda ifodalangan holda namoyon bo'ladi.

Rumiy ta'limotida o'zlikni anglashning muhim xususiyatlaridan biri uning yakuniy va o'zgarmas holat sifatida emas, balki davomli ma'naviy izlanish sifatida tushunilishi mumkinligidir. Inson muayyan ma'naviy tajribaga ega bo'lganidan keyin ham o'zining istaklari, maqsadlari va axloqiy faoliyatiga tanqidiy munosabatda bo'lishi zarur. Chunki ma'naviy yetuklik haqidagi ishonchning o'zi ham manmanlikka aylanishi mumkin. Shu jihatdan o'zlikni anglash o'zini mutlaq yetuk deb hisoblash emas, balki o'z cheklanishlarini tan olish va ma'naviy yuksalishga intilish bilan bog'liqdir.

Mutafakkirning tasavvufiy-falsafiy qarashlarini zamonaviy falsafiy kategoriyalar orqali tahlil qilishda muayyan metodologik cheklovlarni hisobga olish lozim. Xususan, o'zlikni anglash tushunchasini zamonaviy psixologiyadagi shaxsiy identiklik yoki o'zini baholash nazariyalari bilan to'liq aynanlashtirish asosli emas. Rumiy ta'limotida o'zlikni anglash diniy-irfoniy dunyoqarash, Haqqa munosabat, nafs tarbiyasi va ma'naviy kamolot bilan uzviy bog'liq.

Shuningdek, ishq, fano, baqo va ma'rifat kabi tushunchalarni ularning tasavvufiy mazmunidan ajratib, faqat umumiy axloqiy yoki psixologik kategoriyalar sifatida talqin qilish mutafakkir qarashlarining tarixiy xususiyatlarini yetarlicha ochib bermaydi.

Rumiyning badiiy-ramziy ifodalariga ham xuddi shunday yondashish zarur. Nay, ko'zgu, ayriliq, vasl va boshqa timsollar insonning ma'naviy tajribasini ifodalovchi murakkab ma'no tizimiga ega. Ularning har birini muayyan zamonaviy tushunchaga qat'iy moslashtirish ramziy ifodaning ko'p qirrali mazmunini toraytirishi mumkin. Shu sababli mazkur obrazlarni talqin qilishda asarning umumiy tasavvufiy konteksti, badiiy xususiyatlari va falsafiy mazmuni birgalikda hisobga olinishi lozim.

NATIJALAR

Tahlil natijasida Rumiyning tasavvufiy-falsafiy qarashlarida o'zlikni anglash insonning o'z ichki dunyosini bilishi bilan cheklanmasligi aniqlandi. U nafsni tanish, qalbni poklash, ma'rifatga intilish, ishq orqali ma'naviy o'zgarish va axloqiy mas'uliyatni chuqurlashtirish kabi o'zaro bog'liq jarayonlarni qamrab oladi. Mazkur jarayonlarning umumiy mazmuni insonning tashqi xususiyatlariga asoslangan cheklangan tasavvurdan uning ma'naviy imkoniyatlari va Haqqa munosabatini anglashga o'tishi bilan belgilanadi.

Shuningdek, o'zlikni anglashning ma'naviy kamolot bilan munosabati bir tomonlama emasligi ma'lum bo'ldi. Bir tomondan, inson o'zining ichki cheklanishlari va ma'naviy imkoniyatlarini anglamasdan turib, ongli ravishda takomillashishga intilishi qiyin. Ikkinchi tomondan, ma'naviy poklanish va axloqiy o'zgarish jarayoni insonning o'zini yanada chuqurroq anglashiga imkoniyat yaratadi. Demak, o'zlikni anglash ma'naviy kamolotning faqat dastlabki sharti emas, balki uning butun jarayoni davomida chuqurlashib boradigan tarkibiy qismidir.

XULOSA

ISSN 3060-5059 (Online)

Binobarin, Jaloliddin Rumiyning tasavvufiy-falsafiy ta'limotida o'zlikni anglash va inson kamoloti o'zaro uzviy bog'liq tushunchalar sifatida namoyon bo'ladi. O'zlikni anglash insonning nafsga bog'liq cheklanishlarini tanishi, qalbini poklashga intilishi, ma'rifat va ishq orqali ma'naviy maqsadlarini chuqurlashtirishi bilan bog'liq. Inson kamoloti esa mazkur o'zgarishlarning axloqiy faoliyat, ma'naviy mas'uliyat va Haqqa munosabatda namoyon bo'lishi orqali mazmun kasb etadi. Shu jihatdan Rumiy ta'limotida o'zlikni anglash insonning o'zi haqidagi bilimini kengaytirishdan ham chuqurroq jarayon — uning ma'naviy mavjudligini qayta anglash va takomillashtirish jarayonidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jaloliddin Rumiy. Ichingdagi ichingdadir: falsafiy asar / tarjimon U. Abduvahob; mas'ul muharrir N. Komil. – Toshkent: Yozuvchi, 1997.

2. Rūmī J. al-D. The Mathnawí of Jalálu'ddín Rúmí / edited from the oldest manuscripts available, with critical notes, translation and commentary by R. A. Nicholson. – London: Luzac & Co., 1925–1940. – Vol. I–VIII.

3. Chittick W. C. The Sufi Path of Love: The Spiritual Teachings of Rumi. – Albany: State University of New York Press, 1983. – IX, 433 p. – (SUNY Series in Islam). – ISBN 0-87395-723-7.

4. Mojaddedi J. Rumi, Jalāl-al-Din. VIII. Rumi's Teachings [Electronic resource] // Encyclopaedia Iranica. – 2014. – 8 September. – URL: https://www.iranicaonline.org/articles/rumi-jalal-al-din-teachings/.

5. Mavlono Jaloliddin Rumiy. Masnaviyi ma'naviy. Ikkinchi kitob / fors tilidan Jamol Kamol tarjimasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002. – 335 b.

6. Mavlono Jaloliddin Rumiy. Masnaviyi ma'naviy. Uchinchi kitob / fors tilidan Jamol Kamol tarjimasi. – Toshkent–Tehron: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2003.